

Լարիտա ԵԳԱՆՅԱՆ

ՇՈՒՆԸ ԵՎ ՁԻՆ ԱՆՏԻԿ ԲԵՆԻԱՄԻՆԻ ԹԱՂՄԱՆ ԾԵՍՈՒՄ

Բենիամինի անտրոպ դասակարգման տարածքը պայմանականորեն բաժանված է երեք տեղամասերի, որոնցից առաջինը իր մեջ ներառում է Գյումրի-Երևան ավտոմայրուղուն արևմտյան կողմից եարող ցածր ըրաշարը

և դրա շրջակա դաշանքը:

Բլաշարը արևելյան կողմում մոտ 30 ասաիճան թեքություն ունի: Նրա վերին մասը մոտ 1 եեկտար մակերեսով եարթակ է, որն օգտագործվել է մոնումենտալ կառույցի շինարարության համար¹:

Դամբարանադաշարը նստած է մ.թ.ա. 1-մ. թ. 1-ին դարերի բնակավայրի վրա և վերաբերում է մ.թ. 2-4-րդ դարերին: Դամբարանադաշարի աարքեր եատվածներում թաղումները կատարվել են աարքեր իտությանը: Հյուսիսային և արևելյան կողմում բնակավայրի կառույցների պատերի ոչ մեծ քանակը ենարավորություն է սվել թաղումները կատարել ավելի մեծ խոռոչամբար: Դեպի հարավ թաղումները նստած են:

Բնակավայրի այս եատվածում թաղումներ րացվել են նաև մ.թ.ա. 1-ին դարին վերաբերող շերտում, հիմնականում՝ սենյակների եաաակի աակ կամ անտեսական հորերի մեջ: Վերջիններս կաաարվել են բնակավայրի կենսագործունեության ժամանակ և նախորդում են դամբարանադաշարի թաղումներին:

Առանձին թաղումներ են րացվել նաև եուշարձանի 2-րդ և 3-րդ տեղամասերում: Դամբարանադաշարում թաղման ձևերի և ծխակարգի րագմագանության մեջ առանձնանում են մի քանի թաղումներ, որոնք ուղեկցվում են շների և ձիերի զոհաբերությամբ²:

Շունը թաղման ուղեկից է թիվ 40,123,194 դամբարաններում: Թիվ 123-ը կարասային թաղում է՝ հորքոք տեղամասում րացված քարաշար պաաերով եսկա ամբարի բերանին: Մանկական թաղումը կատարվել է րերանքսիվայր դիրքով դրված կարասի բեկորների աակ: Կամախի կողքին գտնվել են շան զանգը և երկատված ծնոաի իրար հակադիր դրված երկու մասերը. Թաղումը րացվել է բնակավայրի այս եատվածի մ.թ.ա. 1-ին դարի թվագրվող շերտում:

Թիվ 194-ը եիմնաեողային թաղում է՝ րացված մ.թ.ա. 1-ին դարի հորի մեջ: Թաղումը կատարված է բնակավայրի կենսագործունեության ժամանակ: Այս թաղմանը քիչ վերապահումով պիտի մոտենալ, քանի որ դամբարանադաշարում առկա են նաև անտեսական եորերի, ամբարների մեջ կաաարված թաղումներ: Եվ այս դեպքում կամախի կողքին հայանված ոսկորները կարող են նաև ծխակարգի եեա բոլորովին կապ չունենալ:

Շան զոհաբերության ուղեկցությամբ երկու թաղումն էլ րացվել են մ.թ.ա. 1-ի դարի շերտում:

Բնակավայրի առավել լավ պահպանված մասում, ուր րագմագործառնական բնույթի պաշամունքային և քաղաքացիական զուգակցված շինությունն է³, րացվել է շան զոհաբերություն սենյակի շեմի աակ: Չոհաբերությունը վերաբերում է մ.թ.ա. 1-ին դարին:

Շան զոհաբերության ուղեկցությամբ թաղման առավել հեաաքքրական օրինակ է թիվ 40 դամբարանը: Թաղումը կատարվել է մոնումենտալ կառույցի նույն միջանցքի վրա րացվող սենյակներից ամհնամեծի եաաակին: Կաաարվել է կարասային թաղում, որն ունի հյուսիս-եարավ կողմնորոշում: Հորիզոնական դիրքով դրված կարասի մի քանի բեկորներ են պահպանվել: Դժվար է ասել՝ կարասը նախապես կոարված է եղել, կոտրվել է ծխակարգից ելնելով, թե՞ կոարվել է դամբարանը թալանելիս: Թաղումն ուղեկցվել է շների և

1. Բենիամինի պեղումների մասին տե՛ս Փ. Ի. Եր-Մարտիրոսով, *Памятник классической античности Армении, Բանրեր Երևանի եամալարանի 3 1993թ.*: Հ. Խայարյան, *Դրախանակերպի մ.թ.ա. 1-ին դարի մոնումենտալ կառույցի գործառության մասին, ՇՊՄԺ 2-րդ գիաաժողով, Գյումրի 1996թ.*:

2. Շան ծխական զոհաբերությանը անդրադարձել է Ս. Հարությունյանը, *աես՝ Մի դրվագ եայ առապիլարանությունից, ՊԲՀ, 1, 1989թ.*:

3. Հ. Խայարյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 19-20:

ձևու գոեարերությունը: Կարասի վրա դրված էր ձիու գլուխը, որի ծնուտի երկու մուսերը իրարից 60սմ եեռու էին: Թաղումն առնված է 3մ արամագծով շրջանի մեջ: Շրջանը կազմված է խոշոր քարերի երկշար շարվածքից, որի տակ ամփոփված են գոեարերված շների կմախքները: Չոեարերվել է չորս շուն, որոնցից երկուսը ամրոզական, երկուսը՝ մարմինը երկու մասի բաժանված: Փաստորեն անխաթար են մնացել միայն շրջանաձև շարվածքի տակ ամփոփված շների կմախքները:

Դամբարանը դեռևս 4-րդ դարում կողոպտվել է: Այդ են վկայում 4-րդ դարով թվագրվող սանրաքաշ մախշով մի քանի իւեցիները, թաղման կարասի և ուղեկից այլ կավանոթների բեկորները, որ գտնվել են սենյակի ասարեր մասերից: Դրանցից մի քանիսը եայանվել են վերին շերտում: Թաղման ուղեկից տարատեսակ նյութերի բեկորներն ու ամրոզական իրերը գտնվել են ցաքուցրիվ վիճակում: Դամբարանը ուղեկցվող նյութերով (տափաշշի, քապմագան կավանոթների բեկորներ, ձվածիր պսակով երկաթյա մատանի, մատանու էլիսյաձև, ազաթից ակ, կլորափուն իրանով զանգակներ) թվագրվում է 1-2-րդ դարերով:

Բենիամինի դամբարանադաշտում քացվել է ևս երկու թաղում, որտեղ ծխակարգն ուղեկցվել է գոեարերությամբ: Այստեղ գոեարերել են ձիեր: Թիվ 23-ը սալարկղային թաղում է, որի մոտ քացվել է աջ կողքին պատկերած ձիու ամրոզական կմախք: Այդպիսի թիվ 8-ը սալարկղային թաղման կողքին քացված ձիու գոեարերություն է: Այս դամբարանը գտնվում է 1-ին անդամաաում, բնակավայրի կիսավեր եաավածում պաեպանված սենյակի մեջ, սալսեսասալի վրա: Սենյակում այլ թաղում չկա. և դամբարանից 50-60սմ եեռավորության վրա քացված ձիու գոեարերությունն անպայման վերաբերում է այս թաղմանը: Սենյակի եատակին, եաստ մոխրաշերտում, հինգ անկանոն քարերից կազմված կենտրոնախույս վարդյակի մեջ, երկու ձիերի գլուխներն են: Ծխակարգն ամփոփող շրջանն ունի 80սմ տրամագիծ և փակված է եատած կոնի ձև ունեցող սև տուֆից դուրզի անիվով: Ինչպես և թիվ 40 դամբարանը, այս գոեարերությունը նույնպես առնված է շրջանի մեջ, որը սահմանափակում է ներքին, ավարտուն տարածքը: Որպես երկրաչափական ձև, շրջանագիծը, չունենալով սկիզբ և վեթջ, անվերջանալի է: Շրջանի եենց այս ներքին բովանդակությամբ էլ պայմանավորված է թաղման ու գոեարերության սահմանագատումը նրա ներսի և դրսի ասարեր աշխարհների միջև. ներքինը՝ ծխապաշաամուրքայինը, խորքորանշականը, արտաքինը՝ ծեսից դուրս աշխարհը:

Թիվ 40 դամբարանի կառուցվածքը, ինչպես նաև թաղման արարողակարգը հուշում են, թե այսպես մեկուսացված ձևով կարող էր թաղվել շաա կարևոր մի անձ: Բացառված չէ. որ նա կարող էր լինել քուրմ, որի կապը երկնային ուժերի եետ, երկնքի և երկրի մասին գիտելիքները, անձի և պաշտոնի կարևորությունը եիմք կարող էին լինել քազմիմաստ և հարուստ ծխակարգով թաղման:

Երկու թաղումները թիվ 8 (ձիու գլուխ) և թիվ 40 (ձի և շներ), ունեն ընդեանրություններ ոչ միայն գոեարերված կենդանու առումով, այլ նաև դամբարանի կառուցվածքի բոլորաձև լուծմամբ:

Բերված օրինակներից եետևում է, որ ձիերի և շների գոեարերությունները Բենիամինի դամբարանադաշտում կատարվել են եետևյալ ձևերով.

1) գոեարերված կենդանին ամրոզական կմախքով է (թիվ 23 դամբ. ձի, թիվ 40 դամբ. շուն),

բ) դամբարանում դրվել է միայն գոեարերված կենդանու գլուխը (թիվ 8 դամբ. ձի, թիվ 40 դամբ. ձի),

գ) մասնատված և ամրոզական շներ, ձիու գլուխ (թիվ 40 դամբ.),

դ) շների գոեարերություն և թաղում շեմի տակ:

Այսպիսով, Բենիամինի դամբարանադաշտում ձիու և շան գոեարերությունները պատարվել են երկու ասարեր ձևով. մեկ որպես առանձին գոեարերություն, մեկ որպես թաղմանն ուղեկից: Բնակամարար, ձևերի տարրերությունը եեթադրում է նաև ծխաեան ասարեր բովանդակություններ:

Դամբարանը, որպես ենսագիտակուն օբյեկտ, իրենից ներկայացնում է եանգուցյալի թաղման ժամանակ որոշակի վարվելակերպի եետևանքով կուաակված մնացորդների մեծ

կամ փոքր քանակություն: Այս պարմանների իրականացումն էլ (ձևերի և հատկանիշների ամբողջության մեջ) կարող է ընդգրկվել որպես թաղման ծես: Թաղման ծեսը բազմաերևույթ է, որի մեջ արտացոլվում են կրոնական սլավոնական արարածները, կենցաղավարությունն իր բազմաերևույթ և տարատեսակ կողմերով:

Երբ մարդը գիտակցեց մահվան գոյությունն ու սարսափ ապրեց, հավանաբար այդ պահից էլ սկսեց մասձել մահից փրկվելու կամ մահը շրջանցելու մասին: Մաքրող եետևեց ընտրված ընթացքին և տեսավ, որ մեռնում ու նորից ծնվում է արեգակը, ամեն օր մեռնում և հարություն է առնում լուսինը: Ամենօրյա ցլկլին եաջողում էր մահ եդանակային ցլկլը: Մեռնում և ամիսներ եետո վերակենդանանում, եարություն էր առնում ընտրվածը: Մարդն իրեն վիտեց այդ ընտրված մի մասնիկը ու գտավ մահ իր գոյության եարաաևության, մահվան սարսափից ազատվելու բանալին. կյանքն իր համար րարձրեց եավերժական՝ մահվան մեջ տեսնելով կյանքի եարաաև ընթացքի անտեսանելի կեսը՝ հանդերձ ուլ կյանքը:

Չընդունելով անգոյությունն ու իհակաաար անեությունը, որ ըերում էր մահը⁴, մարդն իր ւսակիրացումներում միաեյուսեց կյանքն ու մահը՝ աստիճանաբար խորացնելով և հասաատունություն եադողելով թաղման որոշակի արարողակարգերին: Ըունը և ձին, լինելով առաջին ընտելսցված կենդանիները, ընականարար և առաջինները պիպի լինելն գոհարերության ժամանակ: Հայաստանում շան գոհարերության սովորույթ գոյություն է ունեցել դեռևս պղնձի-բարի դարաշրջանում: Նախիջևանի Մոխրարլի թիվ 41 դամբարանում գտնվել է շան կմախք. իսկ թիվ 12 րամբարանում՝ շան գանգ⁵: Ըան ոսկորներ են գտնվել Լճաշենի առաջին դամբարանաղաշաի 2-րդ մեծ դամբարանարլուում⁶, Խոջալիի թիվ 5 փոքր դամբարանաղաշտում⁷:

Ըան գոհարերություն է բացվել մահ Արթիկի մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերի դամբարանաղաշաի թիվ 100 դամբարանում: Այստեղ գտնվել է թասի մեջ դրված շան գանգ⁸: Բերված օրինակները Հայաստանում շան գոհարերության հնագիտական ամենավաղ դրսևորումներն են:

Ըունը անդրչիրիմյան թագավորության խորհրդանիշ է շատ ժողովուրդների մոտ (շուններն, եգիպտացիներ, հույներ և այլք)⁹:

Ըան գոհարերության ծիսակարգը եայանի է բազմաթիվ ժողովուրդների մոա: Բտկարիայի և Սոգդի 1-ին եագարամրակով թվագրվող թաղումներում գանվել են ծիսական անոթների մեջ թաղված շան կամ շների գլուխներ, ինչպես մահ՝ ամրողջական շներ¹⁰: Այս թաղումներում շունը ծիսական գոհարերության կենդանի է և գոհարերվել ու թաղվել է առանձին: Նույն ժամանակաշրջանում շների գոհարերություն կաաարվում էր մահ Լյուդիայի մայրաքաղաք Սարդեսում¹¹: Եթևատված շների գոհարերություն եայտնի է սկանդինավցիների թաղման ծեսում: Այստեղ ևս նույն ծիսակարգն է. գոհարերությունը կատարվել է երկու ձեով՝ ամրողջական և երկու մասի բաժանված: Վիկինգների թաղման

4. Л. Акимов, *Об отношении геометрического стиля к обряду кремации, в кн., Исследования в области славянского духовного культа, Погребальный обряд, М., 1990г. ст. 230.*

5. О. Абибуллаев, *Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку. 1982. ст. 46, 49.*

6. А. Мнацаканян, *Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956г. (предварительное сообщение) СА. 1957г. N 2 ст. 146-153.*

7. К. Кушнарєва, *Севано-узерликская культура периода средней бронзы на территории Южного Кавказ, а в кн., Культурное наследие Востока. Проблемы, поиски, суждения, Ленинград, 1985г., ст. 110.*

К. Кушнарєва, *Ходжалийский могильник, ИФЖ 1970г. №3 ст. 110.*

8. Т. Хачатрян - *Артикский некрополь. Ереван. 1979г. мог. 100.*

9. Ն. Կուն, - *Հին Հունաստանի լեգենդներն ու տիպիկները, քարգմ. Լ, Հախվերդյանի, Երևան, 1979թ. էջ 590, А. Опнейхейм, Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации, Изд. Москва, 1992г., ст. 156-244.*

10. Б. Литвиновский, В. Седов, *Культы и ритуалы Кушанской Бактрии: Погребальный обряд, М. 1984г. ст. 161-162.*

11. Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тб. 1984г. ст. 592.*

նավակներում գտնվել են շան կամ շների կմախքներ, որոնք հաճախ անգլուխ են¹²: Շան զոհաբերության ծիսակարգ կաաարվում էր նաև Չիմաստանում¹³: Խեթական նույնատիպ ծիսակարգերում ընդունված էր շան ձագերի զոհաբերությունը¹⁴: Կա տեսակետ, ըստ որի շան զոհաբերման ծիսական արարողության եիմքում ընկած է այն գաղափարը, որ այդ կենդանիները աստվածների խորհրդանիշերն են¹⁵: Այս պատկերացումներն էլ ընկած են մի շարք ծիսակարգերի եիմքում: Խեթական «կիլիսմ» պարի մասնակիցները կրկնօրինակում էին կենդանիների վարքի ձևերը և այսպես կոչված «շնային մարդիկ» ողնում էին արարողակարգի ժամանակ¹⁶: Շան ծիսական թուվանդակության մեկ այլ դրսևորումն է ներքի (սկյութների) առնախմբության ժամանակ գայլի մորթի և դիմակ կրելը: Ծեսի եիմքում ընկած է ներքի՝ գայլից սերված լինելու պատկերացումը: Ըստ Հերոդոտոսի, յուրաքանչյուր ներ տարին մեկ անգամ փոխակերպվում է գայլի, հետո վերապիս ստանում իր նախկին կերպարանը¹⁷: Նույն կենդանիները աստվածների խորհրդանիշ պատկերացումն էր ընկած խեթական մեկ այլ ծիսակարգի եիմքում: Կավից պատրաստված, այժի մագով պատված շնակերպ արձանիկը յուրով օծվում էր, ապա կոարվում: Ծեսը կատարվում էր երեք անգամ անեծք կրկնելուց հետո, և այդ շան չար ոգին այլևս չէր վնասի¹⁸:

Ինչպես վերստին են տարբեր աղբյուրներ և տարբեր պեղավայրերից նայումարեքված շան կամ շների առանձին զոհաբերված կմախքները, ծեսն իր մեջ թուվանդակային նրբերանգ ունի: Բենիամինի դամբարանադաշտում նայումարեքված առանձին թաղված շների կմախքների և շնմի տակ թաղված շան զոհաբերության ծիսական թուվանդակության մեկնության համար եետաքրքրական է Շիրակում պահպանված մի բանավոր ավանդություն: Տանր աիրող մշտական անեաշտ իրավիճակը ընդոշվում է եարցականով արտահայտվող « շնմի տակ շան գլոխ կա թաղուկ» վախ-մաաեոգությունը¹⁹: Հենց եարցի մեջ էլ ծիսահմայական գործողության գոյության վկայությունն է դրված: Նախ, եաստաավում է մման գործողության գոյությունը և միաժամանակ փաստվում այդ գործողության գաղանիությունը, և ապա՝ նրա ըերած բացասական ազդեցությունը: Եվ այսաեղ շունը եանդես է գալիս ծիսահմայական գործողության կրող: Ամենայն եավանականությանը եբևույթի նախնական ըտրի խնատը քրիստոնեության կովմից հեթանոսական հավատալիքներն ու ծեսերը արմատախիլ անելու քտղաքականության եետևանքով ստացել է եակադարձ՝ բացասական խնատ: Շան զոհաբերության և թաղման ծիսական նույն սովորույթի եետ է աոնչվում աարբեր լեզուներում, եայերենում նույնպես, «ահա թե որտեղ է թաղված շան գլուխը» արտահայտությունը, որը թեպես ե փոխաբերական խնատ է ստացել, սակայն իր սօջ պարունակում է շան զոհաբերության բուն խնատը: Լինելով նույն արտահայտության ենչերանգային տարթերակները, իմաստային այլակերպություն են պարունակում իրենց մեջ: Ատաջին տարբերակը թերևս ավելի ճշգրիտ է արտահայտում ծիսահմայության բուն խնատը: Շան զոհաբերության թուվանդակային մեկ այլ տարբերակ է էգ շան (գայլի) սեռական օրգաններից պատրաստված թալիման կրելը, որի խնատը կանացի հմայքը, գրավչությունն ու արգաստվորությունն ապաեովելն է²⁰: Շան, որպես ծիսահմայական գործողության կրողի մեկ այլ դրսևորումն է թուլթուգրի կամ իրսայ անելու ու կապ քանդելու եմայության ժամանակ սալիտակ և սև (այստեղ չար ու բարի) շների կկղանքի օգտագործումը²¹: Այս դեպքում կարևոր է շան գույնը: սևով կապ է արվում, սալիտակով քանդվում է կապը: Մեի և սալիտակի եակադությունը ընդոշում է ոչ միայն չարն ու բարին, այլև այս ու այն աշխարհները: Բսկ ըստ ենդեվրոգական ավանդությունների անդրաշխարհը մեկ երկնային (դրական), մեկ ստորերկրյա (րացասական) գծեր ունի: Սալիտակ շան կերպարը եայկական ավանդություններում ըազմիցս է եանդես գալիս.

12. Б. Литвиновский, А. Седов, *Изд. 2-е*, с. 163-164.

13. Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, *Изд. 2-е*, с. 591.

14. Նույն աղբյուր:

15. В. Ардзинба, *Ритуалы и мифы древней Анатолии*, М. 1982., с. 34.16. Նույն աղբյուր:

17. *Հերոդոտոս, Երևան, 1986թ.*, էջ 105, բարգմ. Մ. Կրկյաշարյանի:

18. Caplice R. *The Akkadian namburbi texts: an introduction* Undana publications. Los Angeles. 1974, p.17.

19. ԴԱՆ, իմ գրառումները:

20. ԴԱՆ, իմ գրառումները:

21. ԴԱՆ, իմ գրառումները:

սայիտակ շունն է Արտաշեսի հորը՝ Սանատրուկին և նրա դայակին ազատում: Սանատրուկի որդի Արաաշեսը սև ձիավոր է, լակ վերջինիս որդի Արտավազդին կասրանքներից ազատվելու համար օգնում են սև և սայիտակ շները²²: Սևի և սայիտակի հաջորդականությունը բարու և չարի անընդհատ պայքարի դրակորումն է: Հունաստանում շան ձագ էին զոհարելու Ենիալին, իսկ Ենիալը նույն Արեսն է²³: Հայանի է, որ եունական դիցարանում Արեսը ռազմի առավուծն է, լակ շունն էլ, որպես ռազմի դաշտի անխասափելի այցելու, նրա նվիրական կենդանին: Շունը եունական մեկ այլ աստվածուհու՝ Հեկաթեի մշտական ուղեկիցն է, նաև աստվածուհուն զոհարելովոդ կենդանի: Հեկաթեն յսավարի և լուսնի արավածուհին է²⁴: Նա քափառում էր ան ու ու արասափ տարածելով, այս ու այն աշխարհներում հանգիստ չդուած մեռելների հոգիների հետ: Հեկաթեն մնում էր գերեզմանոցում և նրան զոհարելում էին շուն ու ուտելիք: Ինչպես տեսնում ենք, եունական առասպելաբանության մեջ նույնպես շունը երկրակի բնույթ ունի. նա մեռելների մշտական այցելուն է և զոհարելովոդ կենդանի:

Այն, որ շան հետ կապված ծիսական հավատալիքները սերված են վաղ ենդեվտայական ակունքից, հավատում են նաև հին հնդկական և իրանական ավանդությունները:

Հին ենդիկների մոտ մահվան սփրակալ Յամայի սրազամաթեթները Շյամա և Շարալա անուններով շներն են, որոնց կոչում են «կյանքի առևանգիչներ»: Այս գույզ շները եսկում են վերին երկնքում ընակվող Յամայի ուղին: Իսկ Յաման մեռածների եոգիների հետ նստած է խնջույքի: Յաման իր ուղեկից շների միջոցով փնտրում և մահվան քազավորություն է տանում նրանց, ովքեր պասականելու են իրեն²⁵: Եվ քանի որ «այսօր ստևանգիչները» ընակվում ևն վերին երկնքում և մեռելներին ասանելու համար իջնում են երկիր, ուրեն կապ ունեն երկրի և երկնքի հետ:

Իրանական առասպելաբանության մեջ շունը հանդես է գալիս որպես եոգիների պահապան և միևնույն ժամանակ՝ որպես եոգետ: Երկրային շները պաշտարսնում են, իսկ երկնային շները հսկում են Չիմվաթի կամուրջը և սարսաում այդ կամուրջով մեռածի եոգին տանելուն: Առասպելաբանական այս եիմքով է սրայմանավորված «սագդիդի» (շնայիտում) արարողությունը զրադաշտականների մոտ, երբ կերակուրը համապատասխան ծեսով արվում էր շանը՝ եանդերձյալ աշխարհում գտնվող եանգուցյալների գաղտնակերպ ներկայացուցչին:

Սարարոնի վկայությամբ սոգդիացիք և բակտրիացիք գառամյալներին և եիվանդներին գցում էին «գերեզմանավոր» կոչված շների հոշոտելու²⁶: Շների անվանումն արթեն իր մեջ պարունակում է ոչ միայն զոհերին հոշոտելու, այլև այս ու այն աշխարհների միջև միջոթդի և ուղեկից գաղափարը: Նույն հավատալիքի մեկ այլ դրսևոթումն է դիակը գազաններին եանձնելու սովորույթը պարսիկների մոտ²⁷: Շան պաշամունքային բնույթի վկայություն է նաև այն, որ իրանական ցեղերի մոտ շունը ձոնված էր Արամազդին և համարվում էր սրրազան կենդանի²⁸: Եգիպտոսում շունը սրրազան դամրարանում քաղելը նույն երևույթի մեկ այլ դրսևոթումն է²⁹: Ինչպես տեսնում ենք, շունը հոգիների ուղեկից է և եոգիների պահապան՝ Վերջինով էլ պայմանավորված՝ շանը վերագրվում էր պահապանական նշանակություն և մաքրազործող գորություն (շան եայացքը փախցնում էր դևերին): Շունը կապ ունի երկնքի (Արամազդ, Հեկաթե) և երկրի եետ (գերեզմանավորներ, կյանքի առևանգիչներ): Ղևոնդ Ալիշանի բնորոշմամբ՝ «Շունը այլևայլ կերպարանօք և անվամբ

22. Ա. Պետրոսյան, *Արամի առասպելը ենդեվտայական առասպելաբանության համատեքստում և եայոց ազգածագման խնդիրը*, Երևան, 1997թ. էջ 41:

23. Ն. Ադոնց, *Պամական ուսումնասիրություններ*, Փարիզ, 1948թ. էջ 264:

24. *Мифы народов мира*, М., 1991г. т1, ст 269.

В. Миллер, *Значение собаки в мифологических верованиях*, М., 1876г., ст. 12-13.

25. Ա. Հարությունյան - Մի դրվագ հայ առասպելաբանությունից, ՊԲՀ, 1, 1989թ. էջ 158-159: *Ригведа, Избранные гимны, Перевод, комментарии и вступ., статья Т. Елизаренковой*, М. 1972. ст. 353-356.

26. *Սարարոն*, Երևան, 1941թ., XI, 9, քարգմ. Հ. Անադյանի:

27. *Հերոդոտոս*, նշվ. աշխ., Գ 1, 140:

28. *Նույնը*, Գ 1, 85-87:

29. *Նույնը*, Գ II, 67:

պատուած և պաշտուած էր յերկրի և յերկինս և ի դժոխս Կերրեր անուամբ»³⁰: Հայ ժողովրդի առասպելաբանական պատկերացումներում շունն իրրև մահվան թագավորության պահապան և եոզիների ուղեկից, ունի ասրրեր դրսևորումներ: Մի դեպքում այն շնակերպ հոգեատն է, մյուս դեպքում Մասիսի վիհերում բանտարկված Արտավազդի շոթամերը կրծող շներն են, կամ Արային եարություն ավող արալեզները: Անգրաշխարհի հետ կասյն իրականացնում էր «եոզեան, ոզի մի Աոնակ կոչված... առաքեմ Աոնակ ար ի տուն յորում է և պահանջեմ գեոզի մորա ի մամնէ»³¹: Աոնակի, որպես շնագայի (անունը ասորական ծագում ունի, նշանակում է շնագայ)³² չար եոզեանի հետ է կապվում ժողովրդական պարսավանքի յոսքերում «աոնակավոր» մակդիրի եաճախակի կիրառումը չար եատկանիշների բնորոշման համար (աոնակավոր շուն, դժոխքի ստնակավորներ): Շիրակում եիմա էլ օգտագործվում է «երեսդ աոնակավոր շները լիզեն» անեծքը, ուր մահվան պատկերը խանցված է շների կողմից երեսը լրգելու առասպելաբանությամբ³³:

Ինչպես վկայում են գրավոր աղբյուրները, 5-րդ դարում արալեզների պաշտամունքն ու եավատը դեռևս կենդանի էր ժողովրդի մեջ: Արալեզների մասին առաջինը եադորդում է Մ. Խորենացին - «Եւ երամայէ (Շամիլամը) դնել գնա (Արայի դին) ի վերմաան ապսրանիցն»³⁴: Սեկ այլ վկայություն գտնում ենք Բուզանդի մոտ. «ասէին թէ վասն զի այր քաջ էր, Այլգը իջանեն և յսրուացանեն գդա»³⁵: Արալեզներն էլ, ինչպես և «կյանքի աոնակիները» իջնում են երկնքից:

Թեղևս շան ծիսական այս դերի կարևորությամբ է պայմանավորված Լոռի բերդի թիվ 2 դամբարանից եայտնարեքված անոթի վրա շան վերտյիր պատկերը (անոթը թվագրվում է երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանով)³⁶:

Շան պաշամունքի եմագիտական վկայություններ են մաև Այրումից գտնված շնակերպ արձանիկները, ոյունք թվագրվում են մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերով³⁷:

Ըստ եայոց եին հավտտալիքների, երկնային աստվածություն դաբձած եայոց մախնին՝ Հայկը, երկնքից ուղարկում է իր շների ոզիներին՝ արալեզներին, որոնք հարություն են տալիս եայրեներքի եամար մարաի դաշտում ընկած եեղսներին: Եվ Հայկի շներից սերված արալեզները եամդես են գալիս որպես մախնիների պաշտամունքի ոզեդեն մարմնավորում³⁸:

Արալեզների մասին ժողովրդական եավաաալիքների գոյության (աւծմ արդեն չգիտակցվող) վկայությունն է «շան խածածը շան լիզելով կլավմա»³⁹ բանավոր ավանդությունը, որտեղ եամաոտոված է շան՝ մահաբերի և արալեզի բնույթը: Շիրակի պարսավանքի յոսքերում պահպանվել է «օոնոցդ կտրե, գլխակեր կունտո» արտահայտությունը⁴⁰, որտեղ ընդեանուր ենդեկրոպական արմատի՝ k'uson եմախոսական՝ k'won եայրին «շուն» ձևն է: Փաստորին «կունտո» բառի մեջ պահպանվել է «շուն» բառի եմախոսական ձևը՝ k'won, իսկ տ-ի եավելումը լեզվական օրինաչափություն է, ինչպես՝ սանր-սանդը: Իմաստալիքը լինելով ենագույն եավատալիքի (այն է՝ գլխակեր, մահաբեր, սպանող)՝ շանը, որպես մահ բեղողի տրվող եալսածամքը այստեղ երեխային սաստող պարսավանք է կարծեցյալ մոտալուտ դժբախտությունը կանխելու եամար:

Բերված առասպելաբանական պատկերացումները եաստատում են, որ շունը ենդեկրոպական ավանդություններում ունի երկակի դեր՝ պահապան և եոզեան, եոզիների ուղեկից, և միշտ երկուսն են. մեկը բնութագրվում է որպես կյանքի շուն, մյուսը՝ մահվան: Եվ ըստ այոմ էլ՝ մեկը կարող է կյանք վերադարձնել, վերակենդանացնել, մյուսը՝ սպանել: Շան,

30. Ղ. Ալիշան, *Հին եսվատք կամ հեբանոսական կրոնը Հայոց, Վենետիկ, 1895թ., էջ 157*:

31. Նույնը, էջ 227-228:

32. Հր. Անալյան, *Հայերին արմաական րաոարան, Երևան, 1971թ., էջ 261*:

33. *Ազգագրական եանդես, Թիֆլիս, 1915թ., գ. XXVI, էջ 55*:

34. Մ. Խորենացի, *Նշված աշխ., գ. ԺԵ*:

35. *Բուզանդ, Փաստաի Բիզանդացույ Պամունքին Հայոց, Թիֆլիս, 1912թ., գ. ԼԶ*:

36. С. Деведжян, *Моры-Берд 1, Ереван, 1981г., см. 71*.

37. *Armenie, Trésors de l'Arménie ancienne, Paris 1996., ցկ. 157, էջ 165*.

38. Բ. Ասնիկյան, *Հայոց դեբաբանական պատկերացումսորը սրվսքը մասին, ՊԲՀ, 1989թ. n3, էջ 105*:

39. ՂԱՆ, *հմ ղոսոոունիոո*:

40. Գ. Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն մախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987թ., էջ 51*:

որպես եղբայրի և արալեզի երկակի բնույթով էլ պայմանավորվում է թաղման ծիսակարգում նրան եասկացվող դերը:

Սարգու եհա շան թաղման սովորույթը հանդիսում է անաիկ ժամանակաշրջանում: Ի տարբերություն նախորդ ժամանակաշրջանների, անաիկ դարաշրջանում կատարվում են և առանձին գոհարելություններ, և գոհարելություն ու թաղում մարդու եետ: Շան ուղեկցությամբ թաղումներ բացվել են Նեապոլի սկյութական թաղումներում, Մերձդնեպրի, Դլիմի, Թամանյան թերակղզու սկյութական դամբարաններում⁴¹: Հայաստանում մարդու եհա շան թաղման օրինակներ եայտնի են Շիրակավանից և Բենիասինից: Շիրակավանում բացված թաղումներից մեկը կարասային է, մյուս երկուսը՝ քարակղային: Առաջինում գտնվել է շան կմախք, իսկ քարակղերում՝ մի դեպքում շունը թաղվել է մարդու կողքին, իսկ մյուսում՝ շան գլուխը դրված է մարդու գլխի տակ: Շիրակավանի այս թաղումները վերաբերում են մ.թ.ա. I- մ.թ. I դարերին: Բենիասինում կատարված թաղումները, որոնք ուղեկցվում են շան կամ շների գոհարելությամբ եամանունչ են Շիրակավանի եամաժամանակյա թաղումներին, իրենց ակունքներն ունեն ենդեվտոպական ժողովուրդների առասպելարանական պատկերացումներում, ինչպես նաև բազմաթիվ եավատալիքներում:

Հայաստանի անտիկ ժամանակաշրջանի այլ եուշարձաններում շան կամ շների գոհարելություն թաղման ծիսակարգում չի եանդիպում:

Ի տարբերություն անաիկ ժամանակաշրջանով թվագրվող այլ եուշարձանների, Բենիասինում թաղումներն ուղեկցվում են նաև շան և ձիու միաժամանակյա գոհարելությամբ: Թիվ 40 դամբարանում կատարվել է երկու կենդանիների գոհարելությամբ (մասնավորապես և ամբողջական) ուղեկցվող թաղում:

Թաղման ծիսակարգի եիմքում ընկած պատկերացումների տարբերությունները որոշակի սկզբունքի են ենթարկվում, ձևավորում նոր մտածելակերպ, որի մեջ էլ բացաբայտվում է այս կամ այն ծեսը: Թաղման այս ծիսակարգում եավատալիքների փոխկապակցված սի շղթա է՝ աարերի գգալի գարգացմամբ ու խորացմամբ, և յուրաքանչյուր ստանձնաբաակություն որոշակի պատկերացման արտաբայություն է: Ամեն մի նրբերանգ անպայման ենթադրում է որոշակի բովանդակություն:

Թաղման ծեսում շան և ձիու եամատեղ գոհարելության սովորույթը դիավում է եին եույների, ենդիկների, իրանցիների և ենդեվտոպական այլ ժողովուրդների մոտ: Ռիզվեդայի եուղարկավորության եիմներից մեկում առկա է շան և ձիու գոհարելության անսարանի նկարագրություն⁴²: Ջոհարելության նման պատկեր կա Հոմերոսի մոտ, Պատրոկլեսի թաղման արարողության եավածում.

«Փայասկույաի վրա նեանց եսկա ուժով եանկարծակի
Աեիպարան չորս նժույզներ՝ եառաչելով եոզու խորքից:
Արքան ուներ ինը եաս շուն իր սեղանից կեթակրված,
Փողոտելով՝ նա երկուսին փայասկույուի վոա նեանց,
ասպա ավարում.

«Նախ մարեցին սև գիմիով նրանք խարույկն ամբողջապես,
Եարույկի շուրջը գծեցին բուրբաձև մի գերեզման»⁴³:

Ձիու, որպես գոհարելող կենդանու, ծիսական ակունքներն ունեն բուն ենդեվտոպական ծագում: Ռիզվեդայում ձին արդեն ծիսական կենդանիներից մեկն է, և եասուկ եիմներ են նվիրված ձիու ծիսական գոհարելությանը: Վեդայական թաղման եիմներից մեկում ձիարշավում եաղթած ձիուն նվիրված ձոնին եաջողում է «եռկնային ձիերին» ուղղված ձոնը⁴⁴: Այսանղ «ձիու սյան» մոտ գոհարելող կենդանու եհա նշվում են նաև վեդայական պանթեոնի աստվածների անունները. Միթրա, Վարունա, Ինդրա: Ծիսական «ձիու սյունը» եամապատասխանում է Կենաց ծառին: Այս ծիսակարգում արդեն ձիու գոհարելությունը կապվում է Միերի (Միթրայի)՝ արևի և վերածնության եհա: Հնդեվտոպացիների եամար

41. Б. Литвиноский, А. Седов, *Նշվ. աշխ.*, էջ 162:

42. Ризведа, *Նշվ. աշխ.*, 10-14:

43. Հոմերոս, *Իլիական*, երևան, 1987թ. էջ 423, 425, քարգմ. Հ. Համբարձումյանի:

44. Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, *Նշվ. աշխ.*, էջ 549:

գոեարբերության մեկ այլ ասարբերակն է՝ առարկայացված ձևով⁵⁵: Արձանիկը, որ քարձարվեստ գործ է, պատկերում է ձիու ողջ եանդերձանքով և մախուտեով և անարյուն գոեարբերության եամար (կրծքին արված անցքից գինին եեղելուց եետո փշուր-փշուր է արվել ծիսակարգի ժամանակ): Հայաստանում ձիու պաշտամունքի մասին վկայում են Քսենովան⁵⁶ և Ստրաբոնը⁵⁷: Քսենովանը Անարասիսում պատմում է գեղջավազին իր կողմից նվիրած ձիու խնամելու և Հելիոսին գոեարբերելու մասին: Իսկ Ստրաբոնը եիշատակում է արեմենյան սփրայետության շրջանում Արմենիայի սաարասի կողմից պարսից արքային տարեկան 20 եազար մտրուկ միերական տոների եամար ուղարկելու մասին: Հայաստանում Միերի պաշտամունքի մասին Ազաթանգեղոսը վկայում է, րեթելով Խոսրովի կողմից Աղշակունի առեմի եայրեմական վայրերին, «ոսկեղեն և արծաթեղեն գարդուք» սախտակ ձիեր նվիրելու պատմությունը⁵⁸:

Միերի պաշտամունքի տաճարներն էին կանգնեցված Հայաստանի ասարբե վա րերում: Գառնիի իունարեն արձանագրության մեջ Տրդասին տրված է «եելիոս» (արեզակնային) սախտուր⁵⁹: Գառնիի տաճարի ուտումնասիրությանը նվիրված իր աշխատության մեջ Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը հաստատում է, որ այն իր բնույթով եղել է ասանար-եերեոն՝ նվիրված քազավորական արքայատեների պաշտամունքին, որը սերված է եղել Միքրայից⁶⁰: Միեր-Միքրային էր նվիրված Բազաոհիմի տաճարը⁶¹: Միերին նվիրված ասանարի ավերակներ են պահպանվել Էջմիածնի մայր տաճարի տակ:

Ձիու գոեարբերությունն ընկաղվում էր մակ որպես կենդանու այն աշխարհի եեա ունեցած կապի արտաեայտություն: Եվ ձիու քաղման ձիսակարգում գոեարբերվել է որպես ուղեկից ու ծառայող անղրչիբիմյան աշխարեում, միաժամանակ՝ արեզակնային բնույթի աստվածության գոեարբերություն, գոեարբերություն Միերին:

Ձիու, որպես գոեարբերվող կենդանու մասին վկայում են Տակիտոսն ու Փիլոստրատը՝ այն ներկայացնելով որպես պարսկական սովորույթ⁶²: Արևին ձիեր էին գոեարբերում մակ մասազեաները⁶³: Ծեսի իմաստն այն էր, որ արարածներից ամենաարազընթացին գոեարբերում էին ամենապարզընթաց առտծուն: Այլ էր Միջին Ասիայի իրանական ցեղերի մոա: Այստեղ ձիու պաշտամունքը կապվում էր ջրի և պաղարբերության եեա⁶⁴: Ջրի պաշտամունքի եեա էր կապվում մակ օվկիանոսից ծնւող կենդանին (օին) ըսա եին ենղկական ավանղույթի⁶⁵: Ձին եանղերձայլ աշխարհի տիրապալի՝ Յամայի նվերն էր եամարվում և մախատեոված էր երկինք ուղարկելու եամար: Իսկ Յաման, ինչպես արղեն տեսանք, եին ենղիկների մոա մական ախրակալն էր և իր ուղեկից շնրի միջոցով վնթում ու մակվան քազավորություն էր ասանում մրանց, ուլքեր իրեն էին պատկանելու: Ծովից էր ելնում մակ եայոց Քուռիկի Ջալալին և իր ծնունղով մախանղում կապը այն աշխարհի եեա: Իսկ ձիու երեղեն լինելն անպայման շեշտում է կապը արեզակի եեա:

Ըան և ձիու գոեարբերության ավելի ուշ շրջանի օրինակներ պահպանվել են տաթեր ժողովուրղների մոա: Այղ գործողություններում իրագործվել են ծիսական որոշակի պահպանական նպատակներ, ինչպես օրինակ կատաղած շանը երկատելու սովորույթը եայերի մոա, երր երկատված մասերի միջով անցկացնում էին շան կծած մարղուն⁶⁶: Ձիու գոեարբերության նմանատիպ օրինակներն են մակ Հայաստանի ուշ միջնաղայան եուշարձաններում եանղիպող ձիակելպ գերեզմանաքարերը: Ձին եամարվել է եուղարկա

55. *Armenie. Trésors...* էղ 206, նկ. 189:

56. Քսենովան, *Անարասիս (թարղմ. Մ. Կրկյաշարյանի) Երեան, 1970թ., էղ 98. ծանոթ. 26:*

57. Ստրաբոն, *նշվ. աշխ., էղ 61:*

58. *Ազաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Երեան, 1983թ., էղ 28:*

59. Գ. Քոշարյան, *Դվինը անաիկ դարաշրջանում, Երևան, 1991թ., էղ 68:*

60. Ֆ. Տեր-Մարտիրոսով, *Գառնիի ամրոցի տաճարը՝ եերեոն, վկայարան, Երեան, 1995թ., էղ 33:*

61. Դ. Աղիշան, *նշվ. աշխ., էղ 287:*

62. Բ. Փրան, *Наследие Ирана, Москва, 1982г., էз 273.*

63. *Հերոդոտոս, նշվ. աշխ., էղ 88:*

64. Ե. Кузьмина, *Распространение коневодства и культа коня у иранских племен Средней Азии и древних народов Старого Света, в кн. Средняя Азия, в древности и средневековье, М., 1977г..*

65. *Ригведа, Мандалы I-IV, изд. М., 1989г. ст. 163.*

66. *Ազգագրական եանղես, Թիֆլիս, 1900թ., 2 գիրք, էղ 51:*

վորության կենդանի՝ ելնելով մարդու հետ ձիու թաղման ծիսակարգից:

Հայաստանի ազգագրական տարբեր շրջաններում թաղման ծիսակարգում պահպանվել են արարողակարգեր՝ կապված ձիու, որպես եռալարկավորության կենդանու հետ: Աղձնիքում անդրանիկ դարու եռալարկավորության ժամանակ մի ձի էին զարդարում, վրան դնում էին մահացածի եագուառը, ինչպես նաև զենքերը: Նույն ծիսակարգը, քիչ այլ տարբերակով, կատարվում էր Վայոց ձորում: Երիտասարդ մեջեջյալի ձիին հակառակ կողմից թամբած, հանգուցյալի եագուատներով և զենքերով տանում էին զերեզմանոց⁶⁷:

Չիտ և շան զոհարարության ծեսի մեկնության համար հետաքրքրական է հետևյալը. «խեթական օրենքների» տեքստերում ձիերի զոհարարությունն արտացոլող ծեսերում օգտագործվում էր sipont - զոհարարություն կատարել, հեղում բառը⁶⁸: «Սպանդ-սպանել» հայերենում, սովետ. spo'(n) - շուն, spana սպանություն, span-spako ենդկերենում⁶⁹: Հայերենում «սպանդ» նշանակում է «տրեմար պատարագումն, սպանումն զոհից»⁷⁰, այսինքն «սպանել», և եթե կյանքի ընկած ավարտը ընդունվում է «մահ» բառով, ապա «սպանդ»-ը բունի մահն է: «Սպանդ» բառը վտխառյալ է պարսկերենից՝ sipand մահ isband, asband ձևով, իսկ asp պահպանվել է նշանակում է ձի⁷¹:

Այսինքն պահպանվել է զոհարարության ծեսի «ձի» իմաստը պարսկերենում վտխարիմով և կենդանու՝ զոհարարվողի հատկանիշի դերի առաջնայնության պատճառով:

«Սպանդ»-ը պարսկերենում մահ մի քույսի անուն է, որն աճում է զերեզմանոցներում (զոհարարության տեղում) և օգտագործվում է եռալարկավորության ծեսում՝ հանգուցյալին ծածկելու և տերևները կրակի վրա այրելու համար⁷²: Բույսն այլ անունը հավանաբար ստացել է զոհարարության տեղում աճելու պատճառով, այնուհետև մույն այդ զոհարարությանը (հետագույնում եռալարկավորությանը) մասնակցելու դեր է ստացել:

Ինչպես և խեթական ծիսակարգում, այստեղ ևս sipand, isband, asband արմատներում միավորվել են կենդանու (ձիու) և զոհարարության իմաստները՝ ստեղծելով երկու իմաստներ կրող նոր բառեր:

Չի և շուն բառերը իրենց նախնական իմաստում միավորվել են ելնելով զոհարարվողի հատկանիշից, որը դիտվել է առաջնային: Ունենալով մույն արմատը, որ նշանակում է սպանել, զոհարել, ենդել, միաժամանակ իրենց մեջ կրում են նաև զոհարարվող կենդանիների անունը՝ շուն և ձի: Հայերենում էշ-ը ընկել հայ բառ է, որ ծագում է հնդ. ek'wo- ձի բառից⁷³: Իսկ հայերենում kw-2 դառնալով ընդունված փոփոխություն է, այնպես, ինչպես ունենք ենախոսական k'won հայերեն շուն ձևը, իսկ e> է դարձել է հաջորդ շ-ի պատճառով: Բանավոր ավանդության մեջ պահպանվել է մի այսպիսի արտահայտություն. իշու ապա: Սպա այստեղ նշանակում է ձագ, քուռակ: Սակայն անստեք, որ ենդելը պահպանվել է զոհարարության span, spana-սպա նշանակում է շուն, մահ սպանել: Այսինքն արտահայտության մեջ էշ (որ մույնն է՝ ձի) և սպա (որ մույնն է շուն) հանդես են գալիս միասին և հավանաբար լեզվի զարգացման նախնական փուլում ընկալվել են որպես ձի և շուն՝ ելնելով նրանց նախնական սրասնական իմաստից (զոհարել, սպանել, ենդել):

Խորնացին, ի թիվս այլ նախարարությունների, եիշատակում է նաև Սպանդունի առնձը և բացառված չէ. որ «Սպանդունի» առաջացած լինել սպանդ-եց, սպանոնոցե պատվարիչ լինելու իմաստից: Ն. Աղոնցը սակայն հնարավոր է համարում, որ Սպանդ-ը Սպանդարատի կրճատ ձևից, որ ընդունված անուն էր Կամսարալսնների ճուտ, և, որ Սպանդունին այդ իշխանների շառավիղն է⁷⁴:

Ազաթանգեղոսը մույնպես Սանդարամեա-Սպանդարամեաը մույնացնում է անդրչիրիմյան աշխարհի հետ⁷⁵:

67. Ե. Լալայան Հուրարկավորության և զերեզմանների զարգացումը հայաստանում, Տաղապահր ՀՄԽՀ Գիտություն և սրվեստի ինստիտուտի, Երևան 1928թ. քիվ 3, էջ 116: Գ. Սրվանձայանց Գ. Մանանա Կ. Պոլիս 1876թ. էջ 114:

68. Т. Гамкеладзе, . Ивсанов В.В., там же., см. 945.

69. Հր. Աճառյան, Նշվ. աշխ., հIII, էջ 534:

70. Նոր բառագիրք հայկազեան լեզուի, Երևան, 1981թ., էջ 754:

71. Հր. Աճառյան, Նշվ. աշխ., հIV, էջ 172:

72. Նույն տեղում:

73. Հր. Աճառյան, Նշվ. աշխ., հIV, էջ 117:

74. Ն. Աղոնց, Հայաստանը Հուսիսհիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987թ. էջ 339:

75. Ազաթանգեղայ Պատմություն Հայոց, Տիգրիս, 1909թ., էջ 384:

Մեր կարծիքով Կամսարականների կրտսեր ճյուղի՝ Սպանդուհների անունը սերվում է «սպանդից»՝ շեշտելով նրանց նախնիների՝ պարթևների կապը ծխական գոեաթերության ակունքների հետ:

Թիվ 40 դամբարանում, որն ուղեկցվել է շների և ձիու գոեաթերությամբ, ի թիվս ընդամենը այլ նյութերի, գտնվել են նաև երկաթյա լեզվակով բրոնզյա երկու զանգակներ, որոնք ստանձնակի հեռաքրքիր են՝ կապված քննարկվող ծխակարգի հետ: Անկուսկած ծխակարգի հետ կապ ունեն նաև դամբարանից հայտնաբերված բոժոժները: Թաղման գիսակարգում զանգակներ եայտնի են ընդամենը երկուսը (Կոլիդիայի մ.թ.ա. 6-4-րդ դարի թաղումներ, Սուխումի գործի⁷⁶, Դարլագոմի⁷⁷): Դարլագոմիում հայտնաբերված զանգակները Կուֆտինը համարում է զարդ-ամուլետ: Կախիկ զանգակներ եայտնի են Հայաստանի բրոնզեդարյան երկրամասներից և եստազա ձևավորություններով հասնում են եելենիստական շրջան: Չանգակներ գտնվել են Արտաշատից և թվագրվում են մ.թ. 1-2-րդ դարերով⁷⁸, հայտնի են նաև Օշականից⁷⁹, Գստնիցից⁸⁰ և անտիկ այլ երկրամասներից: Բենիամինի զանգակներն իրենց զուգահեռներն ունեն Սամթավրոլի կարասային թաղումներում⁸¹: Բենիամինի դամբարանադաշտում զանգակներն ու բոժոժները մոզական եատկանիչների կրողներ են և կտորարել են պաեպանական դեր: Չանգակները եավանաբար կախված են եղել ձիու պարանոցից: Բոժոժների մի տեսակը՝ կաուրին, որ բերվում էր Միջերկրականի ափերից, տարածված զարդ էր անաիկ ժամանակաշրջանում: Այն ընդունվում էր որպես բուժական մոզություն⁸²: Իսկ Միջինասիական ժողովուրդների մոտ նրան վերագրվում են չար աչքից պահպանելու գորություն⁸³: Անաիկ երկրամասներից կաուրին եայտնի է Դվինի⁸⁴, Արտաշատի⁸⁵ պեղումներից: Բենիամինում բոժոժներ գտնվել են թիվ 40,43 և 195 դամբարաններից: Ազգագրական ընդամենի տվյալներ կան, որոնք հավաստում են եայոց մեջ բոժոժներին վերագրված պաեպանակի, չար աչքից պաշտպանելու եատկությունը: Դրանք կրում էին ոչ միայն զգեստների վրա⁸⁶, այլև ուլունքների հետ կախում էին նորածնի օրորոցին⁸⁷: Ինչպես շատ ժողովուրդները, այնպես էլ եայերենի մոտ անաուների վրից բոժոժներ կախելու սովորույթ կար: Բոժոժները կախում էին անիկ զանգների վրից չար աչքից, չար ոգիներից պաեպանելու եամար⁸⁸: Ըիրակի երկրագիտական թանգարանի ազգագրական հավաքածոների մեջ պաեպանվում է մի լծասարք, որի ղեմա լին մասը զարդարված է կաուրիներով և զանգակով:

Հայոց լեզվի հարուստ բառաֆոնդում եանախ նույն իմաստ արտահայտվում է հոմանիչ բառերով: Լեզվի զարգացման ընթացքում շատ բառեր ձեռք են բերել ինքնուրույնություն, նոր իմաստ և առանալով նոր ողակ, կարգրել են նախնականի հետ կապը: Հայերենում «զանգակ» և «բոժոժ» բառերը նախապես նշանակել են «իրրև բժժանք, կախարդանք, եոութք»⁸⁹: Լեզվի մեջ այս երկու բառի նույնիմաստությունը պայմանավորված է նրանց՝ թաղման արարողակարգում, ունեցած ծխական դերով դեռևս մ.թ.ա. 1-ին դարում:

76. Н. Кизурадзе, *Дарнарский магильник*. Тбилиси, 1976г., ст. 34.

77. Б. Куфтин, *Археологические раскопки в Триалети*, Тбилиси, 1941г., ст. 46-47.

78. Ժ. Խաչատրյան, *Արտաշատ*, Երևան, 1981թ. էջ 75:

79. С. Есаян, А. Калантарян, *Ошакан I*, Ереван, 1988г.

80. Ж. Хачатрян, *Гарни V*, Ереван, 1976г., ст. 13.

81. В. Толордава, *Материалы к истории Иберийского царства*, Тбилиси, ст. 151.

82. Э. Ртвеладзе, *Могильник кушанского времени в Ялангтуш-Тепе*, С.А. 2 1983г.

83. Н. Борозова, *Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии в кн. домусульманские верования и обряды в Средней Азии*, Москва, 1978г. ст.88.

84. Գ. Զոյարյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 55:

85. Ժ. Խաչատրյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 75:

86. Ն. Ավագյան, *Հայկական տարագ*, Երևան, 1983թ., էջ 94:

87. Գ. Միրայելյան, *Նոր Բայազետ, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն*, Հ11, Երևան, 1980թ. էջ 142:

88. Նույն տեղում:

89. Հր. Աճառյան, *նշվ. աշխ. հ 1*, էջ 448:

Շան և ձիու զոհաբերությունը թաղման ծեսում ամրողջացնում է ծխակարգը եզերող շրջանը (թիվ 8, 40 դամբ.): Հեանրոզեն ծագմամբ և բովանդակությամբ շրջանն ամենից առաջ արտահայտում է ամբողջության, անսահմանության, ավարտվածության գաղափարը: Լինելով դիցարանական խորերդանիշերից ամենատարածվածը շրջանը արտահայտում է բարձրագույն կաարելության գաղափարը: Դամբարանի շրջանի ձև ունենալն ինքնըստինքյան արևի արտահայտություն կարելի է համարել⁹⁰: Իսկ ձիերը արևի խորերդանիշեր են, և այսանդ շրջանը միավորում է ծխակարգի ողջ բովանդակությունը: Չոհաբերված ձիերի և շների մարմիններով շրջափակված դամբարանների ծխական իմաստն ամփոփվում է եենց իր՝ շրջանի ներսում: Այս դեպքում շրջանը որպես երկրաչափական խորերդանիշ, ընկած է ծխական տարածության հիմքում, որպես մաքիսն ու վերածնության անընդհան ցիկլ:

Եթե ձիու զոհաբերությունն ու թաղումը մարդու հետ գոյություն է ունեցել դեռևս ուշ բրոնզեդարյան Շիրակում, ապա շան զոհաբերությունն ու թաղումը մարդու հետ հանդիպում է միայն անտիկ ժամանակաշրջանում: Ծեղը բնորոշ է միայն Շիրակին, հայտնի է Շիրակավանի և Բենիամինի պեղումներից: Իսկ ձիու ու շան զոհաբերությունը և թաղումը մարդու հետ՝ Բենիամինից: Շիրակի անտիկ եուշարձաններից հայտնի վաստերը (արքայապատկան տարաբնույթ մեծ բնակավայրերի՝ Շիրակավան-տաճարահամայնական բնակավայր, Բենիամին-դաստակերտ, վարչատարածքային կենտրոն) համաժամանակյա ավերումը մ.թ.ա. 2-րդ դարի վերջերին, Հայաստանի շինարարական մշակույթին խորք շինարարական տեխնիկայի եայտնվելը (Շիրակավան, Բենիամինի 2-րդ տեղումասի պալատական շենք)⁹¹, մոնղոլիդ կամ խառնածին թաղումները Բենիամինում⁹², թաղման ծեսում շան զոհաբերությունը (Շիրակավան, Բենիամին, Վարդաթաղ), շան և ձիու համատեղ զոհաբերությունը Բենիամինի բաղման ծխակարգում, այդպիսով են մ.թ.ա. 2-րդ դարի վերջին տեղի ունեցած այլ էթնիկական խմբի ներեռքի: Հնագիտական և մարդսրանական տվյալները հաստատում են, որ էթնիկ խմբի բնակեցման նախկին տարածքը Միջին Ասիան է⁹³:

Այլ էթնիկական զանգվածի եայտնվելը, տեղաբնակների հետ համաբնակեցումը, մարդսրանական կազմում և թաղման ծխակարգում անդի ունեցող փոփոխությունները վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ դարի վերջից մինչև մ.թ.ա. 1-ին դարի կեսերին:

Դամբարանադաշտում 2-4-րդ դ. շան, կամ շան ու ձիու զոհաբերությունների ուղեկցությամբ թաղումների բացակայությունը վկայությունն է այն բանի, որ եկվորներն արդեն մասամբ ձուլվել էին տեղացիներին, հայացել: Դամբարանադաշտում թաղման ծխակարգն արդեն ընդհանրական էր: Իսկ նույն ժամանակաշրջանում զանգեթի ձևափոխությունների առկայությունը եկվորների կողմից դեռ երկար ժամանակ սեփական ավանդույթները պահպանելու դրսևորում է: Եվ շնայած թաղումներում այլևս կենդանիների՝ շան և ձիու, զոհաբերություն չէր կաարվում, թայց մանելով թանավոր ավտոդությունների մեջ, որպես եավատալիքների գոյության վկայություն, հասել է մեզ:

Բենիամինի դամբարանադաշտի մարդաբանական նյութի ուսումնասիրությամբ պարզվել է (մարդարան Ա. Խուդաբերդյան), որ 2-4-րդ դ. թաղումներում հանդիպում են զանգեթի արեհասական ձևափոխություններ⁹⁴: Նման ձևափոխություններ հայտնի են նաև Շիրակավանից⁹⁵: Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը երևույթը կաարում է Շիրակում Կամսարականների հայանվելու հետ⁹⁶: Անկասկած դիցաբանական պատում է Խորենացու լատումությունը՝ կարված Կամսարի անվան առաջացման հետ. «... պատերազմի ժամանակ սակրի

90. Deschelle Y. Manuel d'archeologie prehistorique celtique et gallo-romaine II Archeologie celtique ou protohistorique, Age du Bronze, Paris, 1928. 414-415p.

91. См. статью Ф. Тер-Мартirosова, в данном сборнике.

92. А. Худабердян, Болезни и патологические нарушения на скелетах из погребений античного некрополя Бенямиин, ՀՀ ԳԱԱ Հայաստանի բժշկագիտություն, հ. XXXVII, 1-2, Երևան, 1997թ., էջ 156:

93. Նույն տեղում, էջ 155:

94. Նույն տեղում, էջ 157:

95. Ф. Тер-Мартirosов, Памятник классической античности Армении. АԵՀ, 3, 1993թ. էջ 71:

96. Նույն տեղում:

հարվածից զագաթի բուրբակությունը պակաս է մնում, այս պատճառով էլ կոչվում է Կամսար»⁹⁷: Պատումի հիմքում, անշաշտ, գանգի արեհաստական ձևափոխությունների փերը նշված իրողությունն է՝ վերածնված և հարստացված Կամսարականների քաջությունն ընդգծող առասպելաբանությունը:

Ըստ ընդունված կարծիքի, պարթևների թագավոր Սիերդատ 2-րդը (մ.թ.ա. 123-88 թ.թ.) թեև Հայաստանը չի նվաճել, սակայն հավանաբար պարստության է մատնել հայերին և պատանդ վերցրել Տիգրան Բ-ին⁹⁸: Հենց այս հայ-պարթևական պատերազմի ետեմանքով էլ պարթևները կարող էին հայանվել Շիրակում: Առաջին հայացքից այլ էթնիկական զանգվածի՝ մ.թ.ա. 2-1 դարերի կեսերին Շիրակում հայտնվելու վերաբերյալ ենագիտական և մարդաբանական տվյալները հակասում են Խոթենացու հաղորդմանը, թե Կամսարականները միայն Տրդատ 3-րդի ժամանակ են գալիս Հայաստան, և Շիրակը ստանալով որպես սեփական կալվածք՝ հաստատվում այնտեղ: Սակայն երևի փաստերի քաղցրաստունը Խորենացու վկայության եետ, ցույց է տալիս, որ զբանք լրացնում են իրար: Տրդատի կողմից Մեծ Հայքում որպես Կամսարականների իշխանական տոհմի ընկալության վայր Շիրակի ընտրությունը պատահական լինել չէր կարող: Առաջին հայացքից նույնիսկ տարօրինակ է, քանզի արքան, ձգտելով «նրա միջից հանել տալ հիշատակը իրենց ընկն աշխարհի»⁹⁹, բնակեցնում է մի երկրամասում, որը և՛ աշխարհագրական, և՛ բնակչիմայական պայմաններով եակասիպն էր նրանց «բնիկ աշխարհի»: Տրդատին անկասկած հայտնի է եղել, որ նախկինում արդեն Շիրակում հաստատված է եղել պարթևական ծագմամբ, (զուցե և Կամսարականներին ցեղակից), զանգված, որը թեկուզ և արդեն ձուլվել էր, հայացել, սակայն սլոսեպանել էր որոշակի ավանդույթներ և Կամսարականների համար ստավել հարկազատ միջավայր էր: Ասվածն անուղիսկիորեն հաստատում է Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի առաջ քաշած այն վարկածը, որ պարթևները Շիրակում հաստատվել են երկու փուլով.

1) կիմնական զանգվածը՝ մ.թ.ա. 2-րդ դարի վերջում,

2) միայն իշխանական ստեմը՝ մ.թ. 4-րդ դարում¹⁰⁰:

Պարթևների Շիրակում հաստատվելը Բենիամինի դամբարանադաշտում փաստվում է նաև ելմնահողային թաղումների մի ձևով՝ ամբարներում կատարված թաղումներով¹⁰¹: Խորենացին, խոսելով Արշակի կողմից Կամսարականների ցեղը կոտորելու մասին, վկայում է. «... երամայեց (Արշակը) նրանց դիակները քարշ տալ, դին զցել ւտանց թաղելու, որպեսզի շների կերակուր դսոնան...»: Այնուեետև՝ «Մայլապանները տեսնելով մարդկային ոսկորները, որ թափթփված էին փոսի մոտերը և զազանների կերակուր էին դարձել, հարցըին, իմացան, որ իրենց տերերի ոսկորներն են. սայլերում հավաքեցին, եղեզով ծածկեցին, տարան հորերում թաղեցին: Արշակն իմանալով՝ երամայեց սայլապաններին նույն հորերի վրա փայտից կախել»¹⁰²:

Խորենացու վկայությունը ժամանակագրորեն և նաև վառում (Շեռանի Նախնավան) կապ չունի Բենիամինի եետ: Սակայն մ.թ.ա. 1-ին դարում Բենիամինում ցորենի ամբարների մեջ կատարված թաղումները, որոնք նույնպես յուրահատուկ ձև ունեն և բնորոշ են միայն Շիրակին, թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ չնայած Պատմաեոթ ապրած ժամանակաշրջանում դրանք արդեն յեալին. սակայն Խորենացին, տեղյակ լինելով նման ծիսակարգի մասին, նկարագրում է այն և տալիս իր մեկնարանությունը: Այսինքն, լինելով այլ էթնիկական զանգվածի, այն է՝ պարթևների բերած ծես, ինչպես և շան ու ձիու զոհաբերությանը թաղումները, կորսվել են եկվորների հայացման եետևանքով: Իսկ Խորենացին տալիս է իր մեկնարանությունը՝ պատումը կապելով Կամսարականների եետ:

Բենիամինի դամբարանադաշտում ձիերի և շների զոհաբերությունն ու թաղումը մարդու եետ ունի կոնկրետ իմաստ, այն կոնկրետ ծեսի արտաեայտություն է և խորքում ունի իր եիմնագաղափարը՝ մարդու վերածնունդի եավերժական ձգտում, այն է՝ կյանքի ավարտելիության եաղթահարման որոշակի նպատակ ու վարվելակերպ:

97. Մ. Խորենացի, նշվ. աշխ. գլխ. ԳԼ ԶԷ, էջ 289:

98. Հ. Մանանդյան, Երկեր ե.Ա., 1977թ., Երեան, էջ 137-138:

99. Մ. Խորենացի, նշվ. աշխ., Գ-Ի, ՂԱ, էջ 156:

100. Փ. Եր-Մարտիրոսով, Памятник классической античности Армении. ԲեՆ, 3, 1993թ. էջ 72:

101. Լ. Եզանյան, Դրասխակերտի անտիկ դամբարանադաշտի հիմնահողային թաղումները,

ՇՊՄԺ 2-րդ գիտաժողով, զեկուցումների թեզիներ, Գյումրի, 1996թ., էջ 21:

102. Մ. Խորենացի, նշվ. աշխ., Գ-ԻԻ, ԼԲ, էջ 192:

СОБАКА И ЛОШАДЬ В ПОГРЕБАЛЬНОМ ОБРЯДЕ АНТИЧНОГО ВЕНИАМИНА

РЕЗЮМЕ П. ЕГАНЯН

В статье на основе сравнения археологического и фольклорно-этнографических материалов реконструируются функции собаки и лошади в погребальном обряде античного Вениамина. В погребальном обряде собака выступает с двойной мифологической функцией: как отнимающая и сопровождающая души умерших в царство мертвых, иногда и сама воплощающая душу мертвеца, и как спускающиеся с небес духи (аралезы) воскресающих погибших героев. Эта двойственность определяет роль собаки как посредника между тремя частями мироздания: небом, землей и подземельем.

Двойственность определяется также в цветовой символике (черное и белое - символы зла и добра). Это идентично общиндоевропейским мифологическим представлениям о собаке.

Лошадь - жертвенное животное саярного божества: выступает одновременно как сопровождающее покойного и служащее ему в царстве мертвых.

Митра в образе коня воспринимается как символ солнца в общиндоевропейских мифологических представлениях.

Захоронения сопровождающиеся жертвоприношением собаки и лошади-это выражения конкретного ритуала: стремление к возрождению, преодоление конечности жизни и т.д.